

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ

JOURNAL OF YOUNG INTELLECTUALS

e-ISSN: 2718-000X

Yıl: 5, Cilt: 5, Sayı: 2

Haziran-2024

MAKALE BİLGİLERİ

Dünya Hayatının Oyun ve Oyalanmadan İbaret Olup Olmadığı ile ilgili Âyetlerin
Müşkil'ül-Kur'ân Bağlamında Yorumlanması

Interpretation of the Verses Concerning Whether Worldly Life Is Only Games and
Amusement in the Context of the Mushkulu'l -Qur'an

YAZAR

Lokman BEDİR

Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniv. İslami İlimler Fak.
Temel İslam Bilimleri, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi

lokman.bedir@inonu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-7735-5171

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11397927>

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 03.04.2024

Makale Kabul Tarihi: 01.05.2024

Sayfa Aralığı: 273-290

ÖZET

Hz. Âdem ile başlayan insanlık; hayatın ne olduğunu, dünyaya nereden geldiğini, dünya hayatından sonra nereye gideceğini, dünyada bulunuş nedenini anlamlandırmada vahye muhtaç olmuş ve her türlü soru ve sorunlarını vahyin ışığında çözümlenmeye çalışmıştır. İlk insan ve ilk peygamber ile başlayan vahyin son halkasını Kur'an-ı Kerim oluşturmuştur. Kur'an-ı Kerim, nüzulünden günümüze değin araştırma ve incelemeye tabi tutulmuş ilahi bir kitaptır. Zira Kur'an'da, dünya ve âhret hayatının tamamı ana hatlarıyla ele alınmıştır. Hayat; detayları, soruları ve sorunları içermektedir. Bunlar gerçek manada ancak Kur'an ve Hz. Peygamberin rehberliğinde çözümlenebilir. Hz. Peygamberin ardından zaman içerisinde Kur'an-ı Kerim'i telaffuz ve anlam yönü ile ele alan ilimler oluşmuştur ki bu ilimlere Ulûmu'l-Kur'an denir. Bu ilimler arasında sayılan müşkilü'l-Kur'an ilmi ilk bakıldığında birbirine muhalif gibi görünen ayetleri konu etmektedir. Bu çalışmada sema ve yeryüzünün sebepsiz yaratılmadığını konu edinen ayetler ile dünya hayatının oyun ve oyalanmadan ibaret olduğunu bildiren ayetleri incelemeyi esas aldık. Netice itibariyle gördük ki, ilgili âyetler dünyanın ve dünya hayatının farklı yönlerini ele almakta ve meseleye kimin açısından bakıldığına ve bağlamına göre anlam kazanmakta olup birbirine zıtlık arz etmemektedirler.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, Ulûmu'l-Kur'an, Müşkilü'l-Kur'an, Bağlam, Dünya Hayatı.

ABSTRACT

Which started with Âdem humanity, needed revelation to make sense of the worldly life, where it came from, where it will go after the worldly life, the reason for being in the world and it has resolved all kinds of questions and problems in the light of revelation. The Holy Quran constitutes the last link of the revelation that started with the first human being and the first prophet. The Holy Quran is a divine book that has been subjected to research and examination from its revelation until today. Because in the Quran, the entire life of this world and the hereafter is discussed in outline. Life; It contains details, questions and problems. In a real sense, these are only the Quran and the Prophet. It can be resolved under the guidance of the Prophet. Over time, after the Prophet Muhammad, sciences dealing with the Quran in terms of pronunciation and meaning were formed; These sciences are called Ulûmu'l- Qur'an. The science of mushkulu'l-Qur'an, which is considered among these sciences, deals with verses that seem contradictory to each other at first glance. In this study, we focused on examining the verses that say that the heavens and the earth were not created without a reason, and the verses that state that worldly life is nothing but a game and distraction. As a result, we have seen that the relevant verses deal with different aspects of the world and worldly life and gain meaning depending on the perspective and context from which the issue is viewed, and they do not contradict each other.

Keywords: Qur'an, Commentary, Ulumu'l-Qur'an, Mushkulu'l-Qur'an, Context, World Life.

GİRİŞ

Kur'an-ı Kerim'in anlatısına göre Hz. Âdem ile, ondan (Hz. Âdem'den) yaratıldığı ifade edilen eşi Hz. Havva cennete yerleştirilmiş, orada kendilerine; bir ağaç hariç, diledikleri şeyden yeme imkân ve fırsatı tanınmıştır. Bir süre sonra Şeytan'ın vesvesesiyle yasaklanan o ağaçtan yerler ve bunun üzerine cennetten çıkarılarak dünya hayatına başlarlar. (Bkz. el-Bakara 2/30-38; el-A'râf 7/11-25). Nihayet kendileri ve gelecek nesilleri kulluk ile görevlendirilirler. (ez-Zâriyât 51/56). Böylece insan neslinin dünya üzerinden âhiret yolculuğu da başlamış olur.

İtaatine sevap, isyanına ise ceza terettüp edecek şekilde (Begavî: 1991, VII, 235) kulluk vazifesi ile dünyaya gönderilen insan, neticede atasının çıkarıldığı cennete dönsün diye (Yunus 10/25) dünyada bazı imtihanlara tabi tutulmuştur. (el-Bakara 2/155; el-Enfâl 8/28; el-'Ankebût 29/3; et-Teğâbun 64/15; el-Fecr 89/15...) Ancak Hz. Âdem'i hataya zorlayan ve bu sebeple cennetten kovulan Şeytanın vesvese ve telkinlerine maruz kalan insanlardan bir kısmı diğer birtakım sâiklerin de etkisiyle (Bedir: 2017, 77-108) yaratılış gayesini ve cennet hedefini unutup dünya hayatını bir oyun ve oyalanma yeri sanarak ömrünü o çerçevede geçirmektedir. İşte tam da burada, dünya hayatının bir oyun ve oyalanmadan ibaret olduğunu ifade eden âyetlerle göklerin ve yerin oyun eğlence için yaratılmadığını ifade eden âyetlerin Kur'an'da yer aldığı akla gelmektedir. Birbirini nakzeder gibi görünen bu âyetlerin, Mâturîdî'nin de (v. 333-944) ifade ettiği gibi (Mâturîdî: 2001, V, 50; XIV, 356-357) aslında birbirini nakzetmediği anlaşılmaktadır.

Hicri II. yüzyılın sonları ile III. yüzyılın başlarından itibaren müşkilü'l-Kur'ân ilminin müstakil bir disiplin haline gelmeye başladığı söylenebilir. (Müşkil'ül-Kur'ân hakkında geniş bilgi için bkz. Çiçek, 1989-1992, sayı: 7-8-9-10). IV. yüzyıla gelindiğinde müşkilü'l-Kur'ân kavramı iyice netleşmiş olmalı ki İbnü'n-Nedîm (v. 380-990) onu meâni'l-Kur'ân ve mecâzü'l-Kur'ân hususları ile bir arada, fakat ayrı bir kategori olarak zikretmiştir. (İbnü'n-Nedîm: tsz, 51; Yesinde: 2000, XXXII, 164-167). Müşkilü'l-Kur'ân'ı; kelimedeki anlamın kapalı olmasıyla ilgili müşkil, âyetin tefsirindeki farklı anlayışla alakalı müşkil, âyetler arasında çelişki olduğu sanılmasından kaynaklanan müşkil, i'râbla ilgili müşkil, kıraatlerle alakalı müşkil (Hamed el-Mansûr: 2005, 54-56) şeklinde kategorilere ayırmak mümkündür.

Kur'an-ı Kerim'de yer alan her bir âyet birbirinden bağımsız olarak değil de içinde bulunduğu bağlam ile birlikte değerlendirilmelidir. Aksi takdirde bir bağlam içerisinde yer alan bir kavram, bir başka bağlam içerisinde zıt bir anlama bürünebilir. Bir bağlamda Allah'ın (cc) görüleceğini bir başka bağlamda ise görülmeyeceğini ifade eden Ru'yetullah meselesi buna örneklik teşkil etmektedir. (bkz. Bedir: 2020/1, 61 - 88) Bundan da anlaşılıyor ki tefsirde bağlam son derece önemlidir. Dolayısıyla, konumuz bağlam esaslı ele alınacaktır.

1. Göklerin ve Yerin Oyundan İbaret Olmadığıyla İlgili Âyetlerin Yorumlanması

Allah Teâlâ gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri boşuna değil de hak ile yani ilahi iradesini gerçekleştirmek üzere yarattığını birçok âyette ifade etmektedir. Gereksiz yaratmadığını bilakis gerçek bir gaye ile yarattığını ifade ederken Kur'an-ı Kerim'de özellikle dört kelimeyi kullandığını görürüz ki bunlar; *lâ'ib* (لَاعِب), *bâtil* (بَاطِل), *abes* (عَبَث) ve *hakk* (حَق) kelimeleridir.

Şimdi bu kelimeleri sırasıyla ele alalım:

La'ib (لَاعِب): *Tükürük* ve *salya* anlamındaki *luâb* (لُعَاب) ifadesinden gelmekte (Râğib: Tsz. I, 580) olan bu kelime, çocukların faydasız bir şekilde yani boşu boşuna yorulmalarını ifade eder. (Cürcânî: 1983, 161).

La'ib (لَاعِب) kelimesi Kur'an-ı Kerim'de farklı formlarıyla birlikte yirmi defa geçmektedir. Bunlardan ikisinin geçtiği yerde Allah Teâlâ göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin oyun olsun diye yaratılmadığını ifade eder. Onlardan birisi şudur: وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ مَا خَلَقْنَاهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ “Biz gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri oyun eğlence olsun diye yaratmadık. Her ikisini de ancak hak (ve hakikat anlaşılın) diye yarattık. Ne var ki, çoğu bilmez.” (ed-Duḥān 44/38-39. Diğer âyet için bk. el-Enbiyā' 21/16.) Görüldüğü üzere burada bir yandan göklerin ve yerin oyun eğlence olsun diye yaratılmadığına değinilirken bir yandan da her ikisinin de hak olarak yaratıldığı ifade edilir. Yukarıdaki âyetlerin bağlamı kâfir ve müşriklerle ilgilidir. Mâturidî de bu âyetlerin kâfirlerle alakalı olduğu yönünde görüş beyan eder ve bu görüşünü şöylece dile getirir:

“Kâfirler mutlak olarak ve açıkça; ‘Allah gökleri, yeri ve bu ikisinin arasındakileri boş yere ve oyun-eğlence olsun diye yaratmıştır’ demiyorlardı.

Ancak zanna dayalı olarak, boş yere ve oyun eğlence olsun diye yaratmıştır diye düşünüyorlardı. Çünkü onlar ölümden sonra dirilmeyi inkâr ediyorlar ve şöyle diyorlardı: Ölümden sonra dirilmek yoktur, hesap yoktur, sevap yoktur, ceza yoktur! Bu şekildeki zanları da onları; göklerin, yerin ve sözü edilen diğer varlıkların boşuna yaratıldığı sonucuna götürmektedir.” (Mâturîdî: 2006, XIII, 308).

Mâturidî, Enbiyâ suresinde aynı hususu dile getiren ve bulunduğu bağlam kâfir ve müşriklerle ilgili olan 16. âyeti tefsir ederken de şöyle der:

“Dünyada bir faaliyette bulunup da yaptığı işten bir sonuç beklemeyen, bir iş yapıp da ondan bir netice ummayan kimsenin yaptığı şey anlamsız olur ve boşuna bir oyalanmadan ibaret kalır. O kâfirlerin dedikleri gibi; dirilme, hesaba çekilme, ceza ve sevap olmasa göklerin, yerin ve bunlar arasındakilerin yaratılması boşuna ve oyun olmuş olurdu.” (Mâturîdî: 2006, IX, 265; Râzî: 1981, XXII, 147).

Bâtil (باطل): Bu kelime, *hak* (حَقّ) kelimesinin zıddı (Halil b. Ahmed: 2003, I, 145) olup köle değil de hür bir insanı satmak gibi asıl itibariyle gerçeğe dayanmayan ve bir değer ifade etmeyen şeye denir. (Cürçânî: 1983, 38). Bir şeyi bozmaya ve hakikatini izale etmeye ise iptal (ابطال) denir. Bir kimse gerçeğe dayanmayan bir şey konuştuğunda onun konuştuğu şey de bâtil demektir. (Râğıb: Tsz. I, 65). Ayrıca *bâtil* (باطل) bir fiilin sahibi kınandığı halde, hak bir fiilin sahibinden övgü ile bahsedilir. (Mâturîdî: 2006, XII, 241).

Kur'an-ı Kerim'de fiil ve isim olmak üzere farklı formlarda otuz altı kez geçmekte olup bunlardan yirmi altı tanesi باطل kelimesidir. İlgili kelimenin geçtiği âyetlerden iki tanesi; göklerin ve yerin boşuna yaratılmadığını ifade sadedindedir.

Allah Teâlâ; *bâtil* (باطل) kelimesini bu iki âyette birini, aklını kullanan insanların dilinden diğerini ise “Biz” manasını ifade eden “Nûn” / “Azamet Nûnu” kullanarak kendi kudsî lisanından olmak üzere kullanmaktadır. Allah Teâlâ Âl-i İmrân suresinde akıl sahiplerinin gökler ve yer hakkında tefekkür ettiklerini ifade ettikten sonra şöyle dediklerini dile getirir: رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا “Ey Rabbimiz! Sen bütün bunları hikmet ve amaçtan yoksun olarak yaratmış değilsin.” (Âl-i İmrân 3/191). Kendi kudsî lisanı ile dile getirdiği âyet ise Sâd suresinde yer alır: وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا “Biz gökleri, yeri ve ikisi

arasındakileri bâtil (boşu boşuna, gayesiz) olarak yaratmadık.”(Şâd 38/27). Âyetin devamında –öldükten sonra yeniden dirilişin olmayacağı fikrine dayanan- göklerin ve yerin boşu boşuna ve gayesizliği düşüncesinin kâfirlere ait olduğu açık bir şekilde dile getirilir: ذَٰلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا “Bu (yaratılanların boş yere yaratıldığı iddiası) inkâr edenlerin zannıdır.” (Şâd 38/27).

Abes (عَبَثَ): *Oyun* manasına gelen (Cevherî: 1990, I, 286) bu kelime ıstilahî olarak; ne işe yaradığı bilinmeyen bir şeyi yapmak demektir. (Cürcânî: 1983, 123). Kur’an’da iki formda ve iki âyette yer almaktadır. Konumuzla ilgili olanı şu âyette geçmektedir: أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ “Yoksa sizi boş ve anlamsız yarattığımızı ve huzurumuza çıkarılmayacağımızı mı sanıyordunuz?”(el-Mu’minûn 23/115). Âhirette cehennem ehline yöneltilen hitaplardan biri olarak bu âyette doğrudan insanın boşuna yaratılmadığı dile getirilmiştir.

Hakk (حَقَّ): *Bâtil* بَاطِل kelimesinin zıddı olan *hakk* حَقَّ kelimesi *hukûk* حُقُوق kelimesinin de tekilidir. (Cevherî: 1990, IV, 1460). Ayrıca bu kelime Allah Teâlâ’nın isimlerinden biri olduğu gibi, doğru söz manasında da kullanılır. İnkârı mümkün olmayan şey, anlamına da gelen *hakk* حَقَّ kelimesi ıstilahî olarak: “Söz, inanç, din, mezhep gibi hususlarda vakıya mutabık olan hüküm” (Cürcânî: 1983, 79) şeklinde tarif edilmiştir. *Hakk* حَقَّ kelimesi ile çağrışım yapan *sıdk* (صِدْق) kelimesi her ne kadar *hakk* حَقَّ kelimesine mana olarak benzerse de daha çok *sözün doğrusu* anlamında kullanılmaktadır. (Cürcânî: 1983, 79).

Bu kelime Kur’an-ı Kerim’de, iki yüz yirmi yedisi *el-hakk* الْحَقَّ (geniş bilgi için bkz. Kur’an’da “Hakk” Kelimesinin Türkçe Meallere Aktarımıyla İlgili Tespit ve Öneriler, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler -*, 2004, cilt: VIII, sayı: 20, s. 111-130) şeklinde marife olmak üzere, farklı versiyonlarıyla birlikte toplamda iki yüz seksen üç kez geçmektedir. (Bu âyetlerden bazıları için bk. el-En‘âm 6/73; İbrâhîm 14/19; el-Hicr 15/85). Bunlardan en az on tanesi göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin *hakk* (gerçek) olarak yaratıldığını vurgular. Göklerin ve yerin *hakk* (حَقَّ) ile yaratıldığını vurgulayan âyetlere şunu örnek vermek mümkündür: وَخَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ “Allah, gökleri ve yeri hak diye yaratmıştır.” (el-Câsiye 45/22. Benzer âyetlerden bazıları için bk. el-En‘âm 6/73; İbrâhîm 14/19; en-Naḥl 16/3; el-‘Ankebût 29/44; er-Rûm 30/8...). Bu gibi âyetlerin devamında ise genellikle, bütün bu yaratılmaların, müminler için birer ibret vesilesi

olduğuna, müşriklerin inkârlarından Allah Teâlâ'nın münezzeh ve yüce olduğuna, âhiretin de mutlaka geleceğine değinilir.

Kur'an-ı Kerim'de bütün konuların bir şekilde âhiretle ilişkilendirilmesi de dikkate şayandır. Bundan da anlaşılmalıdır ki, dünya hayatının yaşatılması oyun ve eğlence için değil de âhiretin hazırlık aşaması mesabesinde olmasına rağmen âhiretin varlığını kabul etmeyen insanlar meseleyi değerlendiremeyip imtihan için gelinen bu hayatı oyun ve eğlence manasında geçirmektedirler.

2. Dünya Hayatının Oyun ve Oyalanmadan İbaret Olduđuyla İlgili Âyetlerin Yorumlanması

Gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri hak ile yarattığını birçok âyette ifade Allah Teâlâ bazı âyetlerde ise dünya hayatının bir oyun ve eğlenceden (oyalanmadan) ibaret olduğunu dile getirir. Bu hususta genel anlamda iki kelimeyi kullandığını görürüz. Bunlar; *la'ib* (لعب) ve *lehv* (لهو) kelimeleridir. Bu iki kelime, ilgili âyetlerde bazen لَهْوٌ وَلَعِبٌ şeklinde bazen de لَعِبٌ وَلَهْوٌ şeklinde geçmektedir. Netice itibariyle vurgulanan ise her iki halde de dünya hayatının birtakım insanlar için oyun ve oyalanmadan ibaret olmasıdır. Önceki başlıkta zikrettiğimiz *abes* (عبثا) kelimesi ise, sadece dünya hayatının bir oyun ve eğlenceden (oyalanmadan) ibaret olmadığını dile getiren âyetlerde yer almaktadır.

Konumuzla ilgili âyetlerin hiçbirinde dünya hayatının kimler için oyun ve eğlence yeri olduğu açık bir dille ifade edilmez. Örneğin: “dünya hayatı cehennem ehli için oyun ve eğlenceden ibarettir” denilmez. Ancak ilgili âyetlerin bağlamından bu sonuca ulaşmak mümkün olmaktadır. İlgili âyetlerin tahliline başlamadan önce konumuza temel teşkil eden kavramlar hakkında bazı hususlara değinmek yerinde olacaktır:

La'ib (لعب) kelimesi hakkında önceki başlıkta yeterince bilgi verilmişti. Burada tekrara düşmemek adına kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. *La'ib* (لعب) kelimesi Kur'an-ı Kerim'de hem gerçekten oyun ve eğlence anlamında hem de mecazi anlamda kullanılmıştır. Gerçekten oyun ve oyalanma anlamında kullanılan kısmına, kardeşlerinin Hz. Yusuf ile alakalı ifadelerine değinen şu âyeti örnek vermek mümkündür: أَرْسِلْهُ مَعَنَا غَدًا يَرْتَعْ وَيَلْعَبُ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ “Yarın onu bizimle beraber gönder de gezip oynasın. Şüphesiz biz onu koruruz.” (Yûsuf 12/12). *La'ib* (لعب) kelimesinin mecazi anlamda kullanılan kısmına ise aşağıdaki başlıklarda yer verilecektir.

Lehv (لَهْو); bu kelime, insanı ilgilendiren ve insan için önemli olan şeylere karşı onu meşgul eden (Râğib: Tsz. II, 586) oyun, eğlence anlamına gelmektedir. (Halil b. Ahmed: 2003, IV, 107; Cevherî: 1990, VI, 2487). Cürcânî (v.816) *lehv* (لَهْو) kelimesini; “insanın, kendisinden lezzet aldığı fakat bu lezzetin sonrasında insanı terk edip giden şey” (Cürcânî: 1983, 163) şeklinde tarif eder. Bundan şu sonuca varmak mümkündür; Allah’a kulluk için yaratılan insanı, bir şekilde geçici dünyevî lezzetler aracılığıyla kulluğundan alıkoyan ve neticede insana yâr olmayıp insanı terk eden her şey *lehv* (لَهْو) demektir.

Her ne kadar aynı manayı çağrışırsalar da; *abes* (عَبَثًا), *la'ib* (لَاعِبٍ) ve *lehv* (لَهْو) kelimeleri arasında bazı farklar da söz konusudur. *Abes* (عَبَثًا); bilerek ve isteyerek, boş ve lüzumsuz bir şeyle meşgul olmak anlamında iken; *la'ib* (لَاعِبٍ) ve *lehv* (لَهْو) kelimeleri adeta bilinçsiz ve istemsiz bir şekilde bir şeylerle meşgul olup oyalanmayı ifade etmektedir. *La'ib* (لَاعِبٍ) kelimesinin, herhangi bir fayda gözetilmeksizin sadece zevk için sergilenen oyun ve eğlence manasında olduğu da söylenir. (Askerî: 1997, 254). *La'ib* (لَاعِبٍ) ve *lehv* (لَهْو) kelimeleri çok yakın anlamlı olmalarına rağmen aralarında nüans söz konusudur. Ebû Hilâl el-Askerî (v.400-1009) bu iki kavramın farkına değinirken, “oyunsuz eğlence olmaz ama eğlencesiz oyun olabilir” der ve bu görüşünü bir örnekle temellendirmek suretiyle şöyle dile getirir: “Oyun, bazen eğitim amaçlı olabilmektedir. Bundan dolayı da eğitim amaçlı olan oyunlara *lehv* (لَهْو) denilmez. Zira *lehv* (لَهْو), kendisinden fayda beklenilmeyen şeydir. Bu sebeptir ki; أَلْهَاكُمُ النَّكَاتُ “Çoklukla övünmek sizi oyaladı” (et-Tekâşur 102/1) ayetinde olduğu gibi; insanı lüzumlu işlerden alıkoyan şeyler *lehv* (لَهْو) olarak isimlendirilmiştir.” (Askerî: 1997, 254). Yani çoklukla övünmek insana fayda temin etmemesi yönüyle *lehv* (لَهْو) için bir örnektir. Mâverdî *la'ib* (لَاعِبٍ) ve *lehv* (لَهْو) kelimelerinin dört farklı şekilde yorumlandığını ifade eder ve onlardan birisini şöyle dile getirir: “*La'ib* (لَاعِبٍ) insanı dünyaya meylettiren şey, *lehv* (لَهْو) ise âhîret hazırlığı hususunda oyalayan şey demektir.” (Mâverdî: Tsz. V/480).

Bu başlıkla ilgili âyetleri; kâfir ve müşrikleri esas alan âyetler, münafıkları esas alan âyetler, ehl-i kitabı esas alan âyetler ve müminleri muhatap alan âyetler şeklinde birkaç kategoride ele almak mümkündür.

1.1. Kâfirleri ve Müşrikleri Esas Alan Âyetler

Kur'an-ı Kerim'de isim ve fiil formatında geçen *la'ib* (لَعِبَ) ve *lehv* (لَهُو) kelimelerinin çoğunlukla kâfirleri, müşrikleri, münafıkları ve ehl-i kitabı esas aldığını görürüz. Ancak bahsi geçen kesimlere tehdit amaçlı değinen âyetlerin yanında müminleri de uyarı amaçlı muhatap alan âyetler mevcuttur.

Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde kâfirlerin ve müşriklerin, Müslümanlarla ve kendilerinin de inanmakla sorumlu tutuldukları İslamiyet'le alay edip dalga geçtikleri ifade edilir. Bunun yanında müşrik toplumun din olarak uygulayageldikleri ritüelleri dinî değil de eğlence amaçlı yaptıklarına dair müfessirlerin yorumları da söz konusudur. (Mâturîdî: 2006, V, 99; Zemahşerî: 1998, II, 361; Râzî: 1981, XIII, 28-29). Onların bu tutum ve davranışlarını ifade ederken, çalışmamıza konu olan *la'ib* (لَعِبَ) ve *lehv* (لَهُو) kelimelerinin kullanıldığını görürüz. Örneğin, En'âm ve A'râf surelerinde kâfirlerden ve müşriklerden bahseden bir pasajda “dinlerini alaya alanlar” şeklinde bir nitelendirme yapılırken *la'ib* (لَعِبَ) ve *lehv* (لَهُو) kelimeleri yer almaktadır. (el-En'âm 6/70; el-A'râf 7/51).

Dünya hayatının oyun ve eğlence yönünü kâfirler ve müşrikler ile ilişkilendiren âyetlere gelince, onlardan birisi şudur: وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَلَهُوٌ وَلَلْدَارُ الْآخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ “Dünya hayatı ancak bir oyun ve bir eğlencedir. Elbette ki ahiret yurdu Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için daha hayırlıdır. Hâlâ akıllanmayacak mısınız?” (el-En'âm 6/32). Bu âyetin öncesinde (yaklaşık olarak surenin başından bu ayete kadar) ve sonrasında uzunca bir bölüm kâfirler ve müşriklerin dine ve Hz. Peygambere karşı sergiledikleri tutumlar dile getirilmektedir. Dolayısıyla bağlam itibariyle bu âyette dünya hayatının bir oyun ve eğlence yeri şeklinde nitelendirilmesi kâfirler ve müşrikler içindir denilebilir.

Konuyla ilgili bir diğer âyet şudur: وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهْوٌ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ “Bu dünya hayatı ancak bir eğlence ve oyundan ibarettir. Ahiret yurduna gelince, işte gerçek hayat odur. Keşke bilselerdi!” (el-Ankebüt 29/64). Bu âyetin bulunduğu bağlamda da yine kâfirler ve müşriklerin elen alındığını görmekteyiz. Dolayısıyla bu âyette de dünya hayatının bir oyun ve eğlence yeri olarak nitelendirilmesinin kâfirler ve müşriklere yönelik olduğu söylenebilir. Taberî (v. 310-839), Mâturîdî (v. 852) gibi bazı müfessirler bu âyetin muhataplarının müşrikler olduğunu

zikretmekle birlikte; iki hayat arasında bir kıyaslama yaparak, dünya hayatının geçici, âhiret hayatının ise kesintisiz, ölümsüz ve ebedi olması hasebiyle dünya hayatının âhirete nispeten bir oyun ve eğlenceden ibaret olduğu yönünü de ifade ederler. (Taberî: 2001, XVIII, 440; Mâturîdî: 2006, XI, 145). Zemahşerî (v. 538-1144) ise bu âyeti; Taberî ve Mâturîdî gibi dünyanın faniliği, âhiretin ise ebediliği ile tefsir etmekle beraber; âyette dünya hayatı için “oyun, eğlence” ifadesinin dünya hayatını küçümseme manasında olduğunu da söyler. (Zemahşerî: 1998, IV, 560).

La'ib (لَعِبَ) ve *lehv* (لَهُو) kelimelerinin fiil formları da Kur'an-ı Kerim'de yer almaktadır ki; bu kelimelerin fiil formlarının yer aldığı âyetlerde ise muhteva tamamen inkâr ehli hakkında olup onları âhiret ile tehdide yöneliktir. *La'ib* (لَعِبَ) kelimesinin fiil halinin kullanıldığı âyetlerden birisi şudur: “*Bırak onları, tehdit edildikleri güne kavuşana kadar, (batıl inançlarına) dalsınlar ve (dünya hayatlarında) oynayadursunlar.*” (ez-Zuhruf 43/83; el-Me'âric 70/42). Görüldüğü üzere eylenip oyalanma manasını ifade bağlamında يَلْعَبُوا kelimesi kullanılmıştır. (Bu kelimenin yer aldığı diğer âyetlerden bazıları için bk. el-Enbiyâ' 21/2; ed-Duḥān 44/9; eṭ-Ṭūr 52/12). Zuhruf ve Me'âric surelerinde tekrar edilen bu âyetin öncesinde ve sonrasında inkâr ehli olan kâfirler ve müşrikler dile getirilmektedir. Bu âyette de inkâr ehlinde, bahsi geçen bu iki kesim konu edildiği halde, adeta mevzu bütün yönleriyle ortaya konulduğu için “onları bırak” şeklinde bir ifade kullanılmış; doğrudan “kâfirleri ve müşrikleri bırak ...” şeklinde açık bir hitaba ihtiyaç duyulmamıştır. *Lehv* (لَهُو) kelimesinin fiil formunun geçtiği âyetlerden birisi şudur: “*Bırak onları yesinler (içsinler), yararlansınlar; boş ümitleri onları oyalayadursun. İleride (gerçeği) bilecekler.*” (el-Ḥicr 15/3). Bu kelimenin fiil halinin yer aldığı bir diğer âyet ise şudur: أَلْهَأَكُمُ التَّكَاثُرُ “*Çoklukla övünmek sizi oyaladı.*” (et-Tekâsur 102/3). Yer verdiğimiz âyetler, bağlamları itibariyle incelendiğinde cehennem ehli ile alakalı oldukları görülecektir.

Vâhidî (v.468) yukarıda yer verdiğimiz Tekâsür suresinin ilgili âyetiyle alakalı olarak iki nüzul sebebi zikreder. **Birincisi:** Bu âyet Mukâtil ve Kelbî'den nakledildiğine göre Kureyş'in iki müşrik kolu olan Abd-i Menâfoğulları ve Sehmoğulları hakkında nazil olmuştur. Bir gün bu iki kabile; ileri gelenlerinin çokluğu konusunda üstünlük yarışında bulunur. Her iki grup kendi ileri gelenlerinin daha çok olduğunu ifade eder. Durum eşit gibi görününce ölümlerini de sayıya dâhil etmek üzere kabirlere giderler. Sehmoğullarının

çok olduğu ortaya çıkar, çünkü onlar cahiliye döneminde sayı itibariyle daha kalabalıktırlar. **İkincisi:** Katâde'den nakledildiğine göre bu âyet Yahudiler hakkında nazil olmuştur. Yahudiler demişlerdir ki; biz filanoğullarından daha kalabalığız. Onlar da filan kabileden daha kalabalıktır. Bu düşünce yapıları, dalâlet üzere ölene dek onları oyaladı. (Vâhidî: 1992, 490). Zikredilen her iki nüzul sebebinin de *lehv* (لَهْو) kelimesinin lügat ve terim anlamına uygun düştüğü görülmektedir. İçerik itibariyle ise birinci nüzul sebebine göre muhatap kesim müşriklerdir. İkinci nüzul sebebine göre ise Yahudilerdir. Yani İslam dışı kalan iki kesimdir.

1.2. Münafıkları Esas Alan Âyetler

Esasen *la'ib* (لَعِب) ve *lehv* (لَهْو) kelimelerinin geçtiği âyetler genel itibariyle cehennem ehlini konu edindiği halde bazen cehennem ehlinden hangi kesimi kastettiğini biraz daha açık bir dille ifade eder. Bu iki kelime aynı grup için bazen bir arada kullanılır. Bazen de bu iki kelimedenden sadece birinin kullanıldığı görülür ki; bu durumu, münafıkları esas alan şu âyette görmek mümkündür: *وَلَيْنُ سَأَلْتَهُمْ لَيَقُولُنَّ إِنَّمَا كُنَّا نَخُوضُ وَنَلْعَبُ فُلْ أَبِاللَّهِ وَآيَاتِهِ وَرَسُولِهِ كُنْتُمْ تَسْتَهْزِئُونَ* “Şâyet kendilerine (niçin alay ettiklerini) sorsan, biz sadece lâfa dalmıştık ve aramızda eğleniyorduk, derler. De ki: Allah’la, O’nun âyetleriyle ve peygamberiyle mi eğleniyordunuz?” (et-Tevbe 9/65). Sadece *la'ib* (لَعِب) kelimesinin fiil halinin yer aldığı bu âyet, münafıkları tavsif eden Tevbe 64. âyetin hemen ardından gelip o âyetin devamı niteliğindedir. Dolayısıyla münafıkları ele aldığı söylenebilir.

La'ib (لَعِب) kelimesinin yanında münafıkları esas alan âyetlerde alay etmek, dalga geçmek ve eğlenmek anlamlarına gelen *hüzüv* (هُزُو) kelimesinin de kullanıldığı görülmektedir. Yukarıdaki âyetin sonunda yer alan ve *hüzüv* (هُزُو) kelimesinden müştak olan *testehziûn* تَسْتَهْزِئُونَ kelimesi buna örnektir.

Şunu da belirtmek gerekir ki; münafıklar cehennem ehlinden olması hasebiyle onları ele alan âyet(ler)in, cehennem ehlinden olan diğer grupları kapsam dışı bıraktığı söylenemez. Yani cehennem ehlinden olan bir grubu tavsif eden âyetler, aslında bir manada bütün cehennem ehlini tavsif ediyor demektir.

Münafıkları ve (aşağıda bahsedileceği üzere) ehl-i kitabı vurgulayan âyetlerde; dünya hayatını oyun ve eğlenceye almaktan ziyade Müslümanları alaya almaları ve onların ibadetlerini eğlence konusu yapmaları dile getirilir. Bu da dolaylı olarak onların; bu

şekilde dünya hayatını kendileri için bir oyun ve oyalanma yeri olarak kullandıklarını ortaya koymaktadır.

1.3. Ehl-i Kitab'ı Esas Alan Âyetler

Ehl-i Kitab'ı esas alan âyetlerde de *hüzüv* (هُزُوا) ve *la'ib* (لَعِبَ) kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu meseleye el-Mâ'ide suresi 57 ve 58. âyetleri örnek vermek mümkündür: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَكُمْ هُزُؤًا وَلَعِبًا مِّنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَالْكَافِرَ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الَّذِينَ اتَّخَذُوا هُزُؤًا إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوا هُزُؤًا وَلَعِبًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ “Ey iman edenler! Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden dininizi alaya alıp oyuncak edinenleri ve öteki kâfirleri dost edinmeyin. Eğer mü'minler iseniz Allah'a karşı gelmekten sakının. Siz namaza çağırduğunuz vakit onu alaya alıp eğlence yerine koyuyorlar. Bu, şüphesiz onların akılları ermeyen bir toplum olmalarındandır.” (el-Mâ'ide 5/57-58).

Yukarıda yer verdiğimiz âyetlerin birkaç âyet öncesinde; Yahudileri ve Hıristiyanları dost edinmemeleri konusunda müminler uyarılırlar. Ayrıca Yahudilerin ve Hıristiyanların bazı özelliklerine değinilir. Ardından ise bu âyetler gelir. Önceki âyetlere ve bu âyetlere aynı hitap şekli ile (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا) başlanması yukarıda yer verdiğimiz âyetlerin ehl-i kitab hakkında olduğunu göstermektedir. Kaldı ki; Süddî (v. 128), Taberî, Mâturidî ve diğer bazı müfessirler de burada bahsi geçen kesimin ehl-i kitab olduğunu zikretmektedirler. (Süddî: 1993, 232; Taberî: 2001, VIII, 533; Mâturîdî: 2005, IV, 261; Zemahşerî: 1998, II, 260; İbni Atıyye: 2001, II, 209). Âyetin nüzul sebebine baktığımızda da ehl-i kitabın bahse konu edildiğini görmekteyiz. Konuyla ilgili olarak Vâhidî (v. 468-1076) birkaç nüzul sebebi zikreder ki onların çoğu ehl-i kitab hakkındadır. İlgili nüzul sebeplerinden birisi şöyledir; Rasûlüllah'ın müezzini, namaz için ezan okuyunca, Müslümanlar kalkar namaza giderlerdi. Bunun üzerine Yahudiler: “kalktılar kalkmaz olasıcalar, kıldılar kılmaz olasıcalar!” diyerek alay ederlerdi. (Vâhidî: 1992, 202-203). Görüldüğü üzere yer verdiğimiz bu nüzul sebebinde ehl-i kitaptan olan Yahudiler açıkça zikredilmiştir.

İslamiyet'in Medine döneminde Kur'an'ın muhatapları arasında Ehl-i Kitaptan özellikle Yahudilerin bulunması hasebiyle onların Kur'an karşısındaki tavırlarını hususi olarak ele alan âyetlerden birisi şudur: وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ إِذْ قَالُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى بَشَرٍ مِّن شَيْءٍ قُلْ مَنْ أَنْزَلَ

âyette evvela dünya hayatının sonuna, ardından âhirette insana mükâfatlarının tastamam verileceğine ve cehennemden uzaklaştırılıp da cennete girdirilenlerin kurtuluşu ereceklerine dikkat çekilir, akabinde ise dünya hayatının aldaticılık yönüne değinilir. Bu da (önce âhiret hayatına sonra da dünya hayatına değinilmesi) âhiret hayatının asıl, dünya hayatının ise tebeî olduğunu ortaya koyar gibidir. Âyetin bağlamına bakıldığında malıyla şımaran kâfir ve müşriklerden bahsedildiği görülecektir. Dolayısıyla, âyet bir yandan inkârcıları tehdit vasfı içerirken; diğer yandan dünya hayatının aldaticılığına yönelik müminlere bir uyarı niteliği taşımaktadır.

La'ib (لَعِب) ve *lehv* (لَهُو) kelimeleri bağlamında müminleri intibaha ve dikkate sevk eden âyetlere gelince onlardan birisi şudur: *اعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهُوٌّ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ* “Bilin ki, dünya hayatı ancak bir oyun, bir eğlence, bir süs, aranızda karşılıklı bir övünme, çok mal ve evlat sahibi olma yarışından ibarettir. (Nihayet hepsi yok olur gider)...” (el-Ĥadîd 57/20).

Yukarıdaki âyetin hemen ardından *سَابِقُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ* *أُعِدَّتْ لِلَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ* “*Rabbinizden bir bağışlanmaya ve eni, gökle yerin genişliği kadar olan, Allah’a ve Resûlüne inananlar için hazırlanan cennete yarışırçasına koşun!*” (el-Ĥadîd 57/21) ifadesinin gelmesi; işi ileri bir boyuta taşıyor ve adeta şöyle diyor; geçici dünya hayatının güzellikleri, imkân ve fırsatları sizi oyalamasın ve aldatmasın. Bütün gücünüzü ve gayretinizi, kalıcı ve ebedî olan cenneti kazanmak için harcayın! Taberî bu iki ayetin tefsirini yaparken birincisine *اعْلَمُوا أَيُّهَا النَّاسُ* şeklinde; ikincisine ise *سَابِقُوا أَيُّهَا النَّاسُ* şeklinde başlar. (Taberî: 2001, XXII, 416-417). Taberî, inanan-inanmayan ayırmaksızın âyeti umuma hitap eder şekilde tefsir etmektedir. Ancak bu iki âyetin bulunduğu bağlam daha çok müminlere bir dizi öğüt içermektedir. Dolayısıyla, bu âyetlerin genelde tüm insanlara yönelik bir hitap olmasının yanında, bağlamları gereği önceliğinin müminler olduğu düşünülebilir.

Bu manada bir diğer âyet ise şudur: *إِنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهُوٌّ وَإِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا يُؤْتِكُمْ أَجْرَكُمْ وَلَا يَسْأَلْكُمْ* *أَمْوَالَكُمْ* “*Şüphesiz dünya hayatı ancak bir oyun ve eğlenceden ibarettir. Eğer inanır ve Allah’a karşı gelmekten sakınırsanız, O size mükâfatınızı verir ve sizden mallarınızı (tamamen sarf etmenizi) istemez.*” (Muhammed 47/36). Bu âyet cihat bağlamında yer almaktadır. Dolayısıyla cihadın müminlere farz olması hasebiyle; gerekirse gerçek hayat olan âhiret hayatını (el-‘Ankebût 29/64) kazanmak için –icabında şهادeti göze alarak-

âhiret hayatına nispetle oyun ve oyalanmadan ibaret olan dünya hayatından vazgeçmek gerektiği yönünde müminlere bir uyarı niteliği taşımaktadır.

Müminleri niteleyen bir âyette ise *lehv* (لهو) kelimesinin fiil hali kullanılır, ticaret ve alışverişin müminleri Allah Teâlâ'yı zikirden alıkoymayacağı vurgulanır: رَجَالٌ لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ “Birtakım insanlar vardır ki; hiçbir ticaret ve hiçbir alışveriş kendilerini, Allah'ı anmaktan, namazı kılmaktan ve zekâtı vermekten alıkoymaz. Onlar, kalplerin ve gözlerin dikilip kalacağı bir günden korkarlar.” (en-Nür 24/36-37). Bu âyet de müminlerin anlatıldığı bir bağlamda yer almaktadır ki; dünyevî meşgalelerin birtakım müminleri âhiret hayatına hazırlıktan alıkoymadığı; yani o kimselerin, dünya hayatını bir oyun ve oyalanma olarak değil de âhirete hazırlık safhası olarak kullandıkları vurgulanmaktadır.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Her fırsatta, gökleri ve yeri hak ile (gerçek bir maksat için) yarattığını dile getiren Allah Teâlâ dünya hayatının bir oyun ve oyalanmadan ibaret olmasını asla uygun görecektir. Kaldı ki; insan merkezli şekillenen bir dünya hayatı apaçık ortada iken ve yüzlerce âyette bu dünya hayatının neticesi olarak âhiretten, hesaptan, mükâfat ve cezadan bahsedilmişken dönüp de dünya hayatının bir oyun ve oyalanmadan ibaret olduğunu söylemek olacak şey değildir.

Göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin boşuna ve oyun olsun diye yaratılmadığını ifade eden âyetler ile dünya hayatının bir oyun ve eğlenceden ibaret olduğunu ifade eden âyetlerin bağlam ve muhataplarına göre anlam kazandığı anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle dünya hayatının inkâr ehli açısından bir oyun ve oyalanma yeri olduğunu vurgulayan âyetler ile dünya hayatının bu yönü hususunda müminleri uyaran âyetlerin aralarında birtakım inceliklerin olduğu görülmektedir.

Birincisi: Göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin boşuna ve oyun olsun diye yaratılmadığını ifade eden âyetler ile dünya hayatının bir oyun ve eğlenceden ibaret olduğunu ifade eden âyetlerin aralarında bir tenakuz söz konusu değildir. Zira zıtlık değil muhatap farklılığı söz konusudur.

İkincisi: Dünya hayatının bir oyun ve oyalanma yeri olduğunu nazara veren tüm âyetlerin bağlamları incelendiğinde onlardan çoğunun inkâr ehli hakkında olduğu görülecektir.

Üçüncüsü: Allah Teâlâ, göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin oyun olmayıp gerçek olduklarını dile getirirken yaratma fiilini kullanır. Ancak dünya hayatının oyun ve eğlenceden ibaret olduğunu dile getirirken yaratma fiilini kullanmaz. Bu da şunu göstermektedir; Allah Teâlâ'nın hak ile yarattığı dünyayı veya dünya hayatını Kendisi değil bir kısım (inkâr ehli olan) insanlar oyun ve eğlence yerine çevirmektedirler.

Dördüncüsü: Müminlerin muhatap alındığı ilgili âyetlerde hedef müminleri uyarmaktır. Hâlbuki inkâr ehline yönelik olan âyetlerde hedef bir durum tespittir. Yani inkâr ehlinin dünya hayatını bir oyun ve oyalanma yeri olduğunu zannettikleri dile getirilir.

Sonuç itibariyle bu iki âyet grubu arasında herhangi bir tenakuz/zıtlık yoktur. Bilakis muhatap farklılığına göre anlam kazanma söz konusudur.

KAYNAKÇA

Abdullah b. H. M., *Müşkilü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâr'ü-bni'l-Cevzî, Demmam 2005.

Bedir, L., "İnsanın Âhîret İstikâmetine Olumlu Veya Olumsuz Manada Etki Eden Faktörler", *Edebali İslamiyat Dergisi* 3/Mayıs (2018), 77-108.

Bedir, L., Ru'yetullahla İlgili Âyetlerin Bağlam Esaslı Değerlendirilmesi, *Hikmet Yurdu*, Yıl: 13 C: 13 Sayı: 25 Ocak – Haziran, 2020/1, ss. 61 - 88

Cevherî, İ. b. H., *es-Sihâh fi'l-lüğâ*, Dâru'l-İlm, Beyrut 1990.

Cürcânî, S. Ş., *Mu'cemu't-Ta'rifat*, Dâru'l-Fazilet Kahire 1987.

Çiçek, Y., "Müşkilü'l-Kur'an", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1989-1992), sayı: 7-8-9-10, s. 79-112

Ebû Hilâl, A., *el-Furûku'l-Luğavî*, Dâru'l- İlm ve's-Sekâfe, Kâhire 1997.

Ferâhidî, H. b. A., *Kitâbu'l 'Ayn*, Dâru'l- Kütübi'l- İlmiyyi, Beyrut 2003.

Ferrâ, B., *Me'âlimu't-tenzil fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. Dâru Tayyibe, Riyad 1991.

İbni Atıyye, E. M., *el- Muharrerü'l- Vecîz Fî Tefsîr-i Kitâbi'l- Azîz*, Dâru'l- Kütübi'l- İlmiyyi, Beyrut 2001.

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut tsz.

Mâturîdî, E. M., *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Thk. Bekir Topaloğlu, Ertuğrul Boynukalın, Mizan Yayınları İstanbul 2006.

Mâverdî, E. H., *en-Nüket ve'l- Uyûn*, Dâru'l- Kütübi'l- İlmiyyi, Beyrut, Tsz.

Râğıb, İ., *el- Müfredat fî Ğarîb-il Kur'an*, Dâr-u Nezâr Mustafa el-Bâz, Tsz.

Râzî, F., *Tefsir-i Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1981.

Süddî, E. M., Thk; Muhammed Ata Yusuf, *Tefsir-u Süddi'l- Kebir*, Dâru'l-Vefa, b. y. y. 1993.

Taberî, E. C. M., *Câmiu'l- Beyân An Te'vil-i Âyi'l- Kur'an*, Thk. Abdullah b. Abdu'l- Muhsin et-Türkî, Kahire 2001.

Vâhidî, E. H., *Esbâbu'n- Nüzûl*, Dâru'l Islah, Demmam 1992.

Yazır, E. M. H., *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1979.

Yerinde, Â., "Müşkilü'l-Kur'an" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000.

Zemahşerî, C. Ömer., *el- Keşşaf an Hakaik-ı Ğavamızı't- Tenzil ve Uyuni'l- Ekavil fi Vücuhi't- Tevil*, Thk. Adil Ahmed Abdul Mevcud; Ali Muhammed Muavviz, Mektebetü Abikan, Riyad 1998.